

Міністерство юстиції України
Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса

Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз

Науково-дослідний центр судової експертизи
з питань інтелектуальної власності

ОСНОВИ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

**Навчальний посібник для фахівців,
які мають намір отримати або підтвердити
кваліфікацію судового експерта**

Харків
«Право»
2016

УДК 343.98
ББК 67.52
О-75

Рекомендовано до друку вченою радою Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (протокол № 11 від 25.11.2015), рішенням секції з теоретичних, загальнометодичних, процесуальних та організаційних питань судової експертизи Науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України (протокол № 2 від 26.11.2015), рішенням науково-методичної ради Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 2 від 25.11.2015)

Рецензенти:

- А. П. Гетьман** – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, проєктор з наукової роботи Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України;
В. Ю. Шепітько – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, завідувач кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, заслужений діяч науки і техніки України;
В. Л. Яроцький – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач кафедри цивільного права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, заслужений діяч науки і техніки України;
Ю. Д. Прутика – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правосуддя Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений юрист України;
О. Г. Рувін – доктор юридичних наук, директор Київського НДІ судових експертиз

Основи судової експертизи : навчальний посібник для фахівців, які О-75 мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. — Х. : Право, 2016. — 928 с.

ISBN 978-966-458-991-5

Навчальний посібник підготовлений з метою надання науково-методичної та практичної допомоги фахівцям у відповідних галузях науки і техніки, які мають намір отримати (підтвердити) кваліфікацію судового експерта, що не працюють у державних спеціалізованих установах, працівникам державних спеціалізованих установ, а також студентам вищих навчальних закладів у процесі навчання (стажування) за навчальними дисциплінами курсу «Судова експертиза».

Це видання буде корисним для викладачів вищих навчальних закладів, здобувачів наукових ступенів, аспірантів, докторантів під час здійснення викладацької та науково-дослідної діяльності, а також стане в пригоді як досвідченим фахівцям, так і тим, що тільки починають свою роботу в галузі експертного забезпечення правосуддя, правоохоронних органів, судах тощо.

УДК 343.98
ББК 67.52

© Головченко Л. М., Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Е. Б. та ін., 2016

© ХНДІСЕ, ОНДІСЕ, НДЦСЕПІВ, 2016

© Видавництво «Право», 2016

ISBN 978-966-458-991-5

Автори-укладачі:

Головченко Л. М. – кандидат юридичних наук, заслужений юрист України (вступ, розділи 1–7);

Лозовий А. І. – директор Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, кандидат юридичних наук (вступ, розділи 1–7);

Сімакова-Єфремян Е. Б. – заступник директора з наукової роботи Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (вступ, розділи 1–7);

Каплін Р. Б. – завідувач лабораторії Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (розділ 3);

Капустник К. В. – завідувач лабораторії Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, заслужений економіст України (розділ 4);

Михальський О. О. – завідувач лабораторії Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (розділи 2, 5);

Сабадаш В. В. – завідувач лабораторії Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, кандидат технічних наук, доцент (розділ 6);

Анищенко О. В. – завідувач сектору Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (розділ 4);

Башкіров Г. Б. – завідувач сектору Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (розділ 3);

Свідерський О. О. – завідувач сектору Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (розділ 6);

Лубенцов А. В. – завідувач сектору Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (розділ 6);

Хомутенко О. В. – завідувач сектору Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, кандидат економічних наук (розділ 4);

Варлахов В. О. – старший науковий співробітник Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (розділ 6);

Ольхов В. С. – старший науковий співробітник Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (розділ 6);

Казаров А. О. – старший судовий експерт Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (розділ 6);

Донцова О. С. – старший науковий співробітник Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (розділ 5);

Копитько А. П. – молодший науковий співробітник Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (розділ 7);

Стародубов І. В. – директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності (розділ 7);

Кісіль Н. В. – заступник директора Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності, кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник (розділ 7);

Ковальова Н. М. – старший науковий співробітник Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності (розділ 7);

Кравченко О. М. – директор Одеського НДІ судових експертиз (підрозділ 1.1);

Джубран Я. І. – учений секретар Одеського НДІ судових експертиз (підрозділ 1.1);

Новоселецький І. М. – Почесний Президент Всеукраїнської громадської організації «Союз експертів України» (*за згодою*) (розділ 2)

Укладачі додатків:

Дереча Л. М. – учений секретар Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник (додаток А);

Хоша В. В. – завідувач сектору Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (додаток Б)

Науково-технічне редагування:

Дьяченко О. Ф. – провідний науковий співробітник Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник

ЗМІСТ

Вступ	10
1. Історичні, загальнотеоретичні, організаційно-правові положення судової експертизи	11
1.1. Історія розвитку судової експертизи.....	11
1.2. Загальнотеоретичні положення судової експертизи	24
1.3. Відповідальність судового експерта	46
1.4. Проведення судової експертизи: організаційно-правові положення.....	54
1.5. Перелік контрольних питань для складання іспитів щодо присвоєння/підтвердження кваліфікації судового експерта за курсом «Історичні, загальнотеоретичні, організаційно-правові положення судової експертизи».....	61
2. Судова автотоварознавча експертиза	63
2.1. Історія розвитку судової автотоварознавчої експертизи.....	63
2.2. Предмет, завдання та питання, що вирішуються судовою автотоварознавчою експертизою.....	67
2.3. Об'єкти та суб'єкти судової автотоварознавчої експертизи.....	70
2.4. Методи, що застосовуються при вирішенні завдань судової автотоварознавчої експертизи	73
2.5. Алгоритм вирішення завдань судової автотоварознавчої експертизи	80
2.6. Перелік контрольних питань для складання іспитів щодо присвоєння/підтвердження кваліфікації судового експерта за спеціальністю 12.2	106
3. Судові будівельно-технічна, оціночно-будівельна, земельно-технічна, оціночно-земельна експертизи	109
3.1. Історичні аспекти становлення та розвитку судової будівельно-технічної експертизи.....	110
3.2. Судові будівельно-технічна, оціночно-будівельна, земельно-технічна, оціночно-земельна експертизи як одне із джерел доказів	114
3.3. Підвиди судових будівельно-технічних, оціночно-будівельних, земельно-технічних, оціночно-земельних експертиз, предмет, завдання та питання, що вирішуються	115
3.4. Об'єкти, суб'єкти та методи дослідження	122
3.5. Загальнометодичні положення вирішення завдань будівельно-технічної, оціночно-будівельної, земельно-технічної, оціночно-земельної експертиз.....	128

3.5.1. Поділ житлових будинків, закінчених будівництвом	128
3.5.2. Визначення порядку користування будинками та квартирами	138
3.5.3. Визначення ідеальних часток співвласників. Основа розрахунку ідеальних часток	140
3.5.4. Визначення вартості будівельних робіт. Особливості експертного дослідження, пов'язаного з приписками та іншими порушеннями звітності про вартість виконаних робіт у будівництві	145
3.5.5. Дослідження пошкоджень (дефектів) квартир унаслідок їх залиття	153
3.5.6. Земельно-технічна експертиза	157
3.5.7. Вартість об'єктів нерухомості та її основні види (оціночно-будівельна та оціночно-земельна експертизи)	161
3.6. Перелік контрольних питань для складання іспиту щодо присвоєння/підтвердження кваліфікації судового експерта за спеціальностями 10.6, 10.7, 10.10 та 10.14	186
4. Судова економічна експертиза	194
4.1. Історичні аспекти становлення та розвитку судово-економічної експертизи	195
4.2. Судово-економічна експертиза як одне із джерел доказів	201
4.3. Види судово-економічної експертизи, її предмет, завдання та питання, що вирішуються	202
4.4. Об'єкти, суб'єкти та методи дослідження	210
4.5. Методичні положення судової економічної експертизи	218
4.6. Методика дослідження документальної обґрунтованості результатів фінансового аналізу діяльності підприємств та організацій	222
4.7. Методика дослідження фінансово-кредитних операцій	228
4.8. Методика вирішення судово-економічною експертизою питань щодо нарахування й сплати податків у процедурах санації та ліквідації	235
4.9. Перелік контрольних питань для складання іспиту щодо присвоєння/підтвердження кваліфікації судового експерта за спеціальностями 11.1, 11.2 та 11.3	242
5. Судова товарознавча експертиза	246
5.1. Історичні аспекти становлення та розвитку судово-товарознавчої експертизи	246
5.2. Судово-товарознавча експертиза як одне із джерел доказів	252
5.3. Предмет, завдання судової товарознавчої експертизи та питання, що вирішуються	254
5.4. Об'єкти, суб'єкти та методи дослідження	255

5.5. Методологія оцінювання якості товару, терміни й визначення	257
5.6. Методологія оцінювання вартості товару, терміни й визначення	262
5.7. Методичні положення судової товарознавчої експертизи	265
5.7.1. Класифікація товарів	265
5.7.2. Асортимент товарів	269
5.7.3. Методи визначення показників якості товару	271
5.7.4. Методи визначення вартості товару	272
5.7.5. Алгоритми проведення судових товарознавчих досліджень	278
5.7.5.1. Алгоритм проведення судових товарознавчих експертиз наданого для дослідження майна	278
5.7.5.2. Загальний алгоритм проведення комплексних судових товарознавчих та інших видів експертиз	282
5.7.5.3. Алгоритм проведення досліджень не наданого до огляду майна	283
5.7.5.4. Алгоритм проведення товарознавчого дослідження при визначенні розміру матеріальної шкоди, завданої власнику пошкодженого майна	292
5.8. Перелік контрольних питань для складання іспитів щодо присвоєння/підтвердження кваліфікації судового експерта за спеціальністю 12.1	300
6. Судова інженерно-транспортна експертиза	302
6.1. Історичні аспекти становлення та розвитку судової інженерно-транспортної експертизи	303
6.2. Види судової інженерно-транспортної експертизи, її предмет, завдання та питання, що вирішуються	305
6.3. Об'єкти, суб'єкти та методи дослідження	308
6.4. Дослідження технічного стану транспортних засобів	310
6.4.1. Цілі й завдання дослідження технічного стану транспортних засобів	311
6.4.2. Основні терміни, визначення та поняття судової експертизи дослідження технічного стану транспортних засобів	318
6.4.3. Визначення та класифікація відмов	322
6.4.4. Несправності систем транспортних засобів та їх вплив на виникнення дорожньо-транспортних пригод	325
6.4.5. Загальний методичний підхід до судово-експертного дослідження технічного стану транспортних засобів	343
6.4.6. Методи визначення діагностичних параметрів при судово-експертному дослідженні технічного стану систем транспортних засобів	345

6.4.7. Алгоритм оцінювання несправності.....	351
6.4.8. Методика дослідження технічного стану систем і елементів транспортних засобів	352
6.5. Дослідження зіткнення транспортних засобів	358
6.6. Дослідження наїзду транспортного засобу на пішохода	373
6.6.1. Визначення технічної можливості запобігти наїзду на пішохода	374
6.6.2. Експертне дослідження наїзду транспортного засобу на пішохода, який рухається в поперечному напрямку	377
6.6.3. Експертне дослідження наїзду транспортного засобу на пішохода, який рухається в поздовжньому напрямку	383
6.6.4. Експертне дослідження наїзду транспортного засобу на пішохода при обмеженій оглядовості	385
6.6.5. Експертне дослідження наїзду транспортного засобу на пішохода, який перетинає проїзну частину нерегульованим пішохідним переходом, у світлий час доби.....	390
6.6.6. Експертне дослідження наїзду транспортного засобу на пішохода, який перетинає проїзну частину нерегульованим пішохідним переходом, в умовах обмеженої видимості.....	394
6.7. Перелік контрольних питань для складання іспиту щодо присвоєння/підтвердження кваліфікації судового експерта за спеціальностями 10.1 та 10.2.....	398
7. Експертиза у сфері інтелектуальної власності.....	401
7.1. Історичні аспекти становлення та розвитку експертизи об'єктів інтелектуальної власності в Україні.....	402
7.2. Експертиза у сфері інтелектуальної власності як одне із джерел доказів	408
7.3. Види судової експертизи у сфері інтелектуальної власності, предмет, завдання та питання, що вирішуються.....	409
7.4. Об'єкти, суб'єкти та методи дослідження в судовій експертизі у сфері інтелектуальної власності.....	412
7.5. Дослідження, пов'язані з літературними, художніми творами, та інші	418
7.6. Дослідження, пов'язані з комп'ютерними програмами і компіляціями даних (базами даних)	420
7.7. Дослідження, пов'язані з виконаннями, фонограмами, відеограмами, передачами (програмами) організацій мовлення ..	423
7.8. Дослідження, пов'язані з винаходами і корисними моделями.....	424
7.9. Дослідження, пов'язані з промисловими зразками.....	426

7.10. Дослідження, пов'язані із сортами рослин	428
7.11. Дослідження, пов'язані з комерційними (фірмовими) найменуваннями, торговельними марками (знаками для товарів і послуг), географічними зазначеннями	430
7.12. Дослідження, пов'язані з комерційною таємницею (ноу-хау) і раціоналізаторськими пропозиціями	433
7.13. Економічні дослідження у сфері інтелектуальної власності	435
7.14. Методи та методики, що застосовуються при вирішенні завдань судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності	436
7.14.1. Методика проведення судових експертиз літературних творів	438
7.14.2. Методика проведення судових експертиз, пов'язаних з кресленнями – об'єктами авторського права	441
7.14.3. Методика проведення судової експертизи, пов'язаної з винаходами та корисними моделями	443
7.14.4. Методика проведення судової експертизи комерційної таємниці та ноу-хау	445
7.15. Перелік контрольних питань для складання іспиту щодо присвоєння/підтвердження кваліфікації судового експерта за спеціальностями 13.1.1, 13.1.2, 13.2, 13.3, 13.4, 13.5.1, 13.6, 13.8 та 13.9	448
Додаток А. Програми підготовки судових експертів з історичних, загальнотеоретичних, організаційно-правових положень судової експертизи та з експертних спеціальностей	462
Додаток Б. Витяги з основних нормативно-правових актів України, положення яких регулюють судово-експертну діяльність	629

Цей навчальний посібник створено з метою надання науково-методичної та практичної допомоги фахівцям у відповідних галузях науки й техніки, які мають намір отримати (підтвердити) кваліфікацію судового експерта з різних класів, родів, видів судових експертиз. У навчальному посібнику в оптимальному обсязі із наведенням прикладів і практичних аспектів викладено необхідний матеріал, який дозволить отримати теоретичні та практичні знання не тільки фахівцям, що не працюють у державних спеціалізованих судово-експертних установах, а й працівникам державних спеціалізованих установ, студентам вищих навчальних закладів у процесі навчання (стажування) за навчальними дисциплінами курсу «Судова експертиза», здобувачам наукових ступенів тощо.

Посібник складається з тематичних розділів, що містять необхідний навчальний матеріал за загальним для всіх фахівців курсом з історичних, теоретичних, організаційно-правових положень судової експертизи, а також за спеціальними темами (навчальними модулями) із судових автотоварознавчої, будівельно-технічної, оціночно-будівельної, земельно-технічної, оціночно-земельної, економічної, товарознавчої, інженерно-транспортної експертиз і судової експертизи у сфері інтелектуальної власності. Крім того, у додатках до посібника розміщені програми підготовки судових експертів, переліки рекомендованих для засвоєння нормативних актів та витяги з нормативно-правових актів, що регулюють судово-експертну діяльність в Україні.

Навчальний посібник «Основи судової експертизи» створено колективом авторів, які безпосередньо є розробниками багатьох теоретичних і методичних положень судової експертизи, мають багаторічний власний практичний досвід проведення судових експертиз та є ініціаторами започаткування нових напрямів судово-експертної діяльності у відповідних галузях спеціальних знань.

Викладені в посібнику теоретичні та практичні положення судової експертизи будуть корисними не тільки для молодих експертів, а й стануть у пригоді досвідченим науковцям і практикам у галузі судової експертизи, викладачам вищих навчальних закладів, аспірантам, докторантам, працівникам правоохоронних органів, судів та іншим фахівцям, діяльність яких пов'язана з призначенням чи проведенням судових експертиз, використанням їх результатів у судочинстві.

Автори посібника висловлюють щиру вдячність рецензентам і працівникам видавництва за сприяння виходу у світ видання, що є першим в Україні навчальним посібником для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта та пов'язати свою подальшу роботу з експертним забезпеченням правосуддя в Україні.

1. ІСТОРИЧНІ, ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ, ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПОЛОЖЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

1.1. Історія розвитку судової експертизи

Окремі згадування про первісні джерела, які містять інформацію про використання знань та умінь обізнаних осіб, відомі здавна й зустрічаються в історичних пам'ятках. Історія виникнення спеціальних знань розпочинається з появою перших типів держави та правових відносин, коли встановлювались і порушувались певні правила поведінки, звичаї й закони. Учинення протиправних дій зумовило потребу в уведенні спеціальних правил і методів щодо розкриття й розслідування злочинів, установа злочинців. Призначалися певні чиновники, які повинні були розслідувати та розкривати окремі види злочинів, встановлювати істину (наприклад, у стародавньому Єгипті – чиновники-писці, нубійські негри та ін., Вавилоні – писці та судді тощо). Правові постулати (закони царя Хаммурапі, Артхашастра, Книга законів тощо) містили деякі рекомендації криміналістичного характеру щодо збирання, дослідження й оцінювання доказів судом, але вони мали окремий, розрізнений характер і були пов'язані з певними клятвами, випробуванням вогнем, каліченням та клеймуванням порушників закону.

Формування спеціальних знань здійснювалося в межах процесу, при- таманного суспільству (наприклад, інквізиційний процес був націлений на отримання зізнання від допитуваного за допомогою тортур). Безумовно, поява криміналістичних засобів, прийомів і методів пов'язана з відправленням правосуддя, слідчої, розшукової та експертної практики.

Деякі з таких засобів і прийомів знайшли своє відображення в правових актах Київської Русі, а саме – Руській Правді¹. Літописи XV–XVI ст. свідчать про використання криміналістичних знань, зокрема, при порівнянні підписів у рукописах, виявленні підробок документів, зроблених іншим шляхом. У XVIII ст. уже були здійснені спроби щодо узагальнення судової практики. Так, І. Т. Посошков у Книзі про бідність і багатство (1724)² аналізує не лише судочинство, а й прийоми проведення слідства.

Історія формування й розвитку судової експертизи у Російській імперії, територія якої охоплювала й терени сучасної України, починається з XIX ст.

¹ Див., напр.: *Тихомиров, М. Н.* Пособие для изучения Русской Правды [Текст] / М. Н. Тихомиров. — М. : Изд. Моск. ун-та, 1953. — 192 с.

² Див: *Посошков, И. Т.* Книга о скудости и богатстве и другие сочинения [Текст] / И. Т. Посошков. — М. : Изд-во АН СССР, 1951. — 410 с.

Формування судової експертизи на перших етапах стосувалося як питань судової медицини, так і досліджень, які потребували аналізування документів і речовин, що реалізувалося у проведенні певними фахівцями судово-хімічних та інших досліджень. Так, Мануфактурна рада, Експедиція заготовляння державних паперів Міністерства фінансів надавали висновки за проханням слідчих і судових органів, зокрема, проводили дослідження в справах про підроблені грошові знаки, монети, цінні папери тощо.

Звід кримінальних законів Російської імперії (1832) вводить поняття «*обізнані особи*» та визнає їх свідчення доказом. На процес судочинства й розвиток судових експертиз істотний вплив мала Судова реформа 1864 р., яка регламентувала процеси попереднього розслідування, отримання та фіксації доказів, зумовила необхідність більш широкого використання наукових знань при розгляді кримінальних і цивільних справ. Статут Кримінального судочинства передбачав правила щодо судової експертизи (статті 112, 325), якими встановлювалося, що експерти повинні запрошуватися в тих випадках, коли для точного розуміння обставин справи необхідні спеціальні знання або досвідченість у науці, мистецтві, ремеслі, промислі або якому-небудь занятті. У ст. 326 Статуту вказувалося, що як експерти можуть бути запрошені лікарі, фармацевти, професори, учителі, техніки, художники, ремісники, скарбники й особи, які набули особливу досвідченість тривалими заняттями за якою-небудь службою або частиною¹. Таким чином, уже тоді були сформульовані основні вимоги до експертів – незацікавленість у результаті справи, об'єктивність думок і суджень, можливість прояву ініціативи при проведенні дослідження з метою виявлення ознак, що можуть привести до відкриття істини.

Інтенсифікація процесу диференціації (розподілу) галузей знань зумовила необхідність надання експертизі статусу засобу доказування. У цьому плані не втратило актуальності висловлювання відомого юриста В. Д. Спасовича: «Безмежне море знань людських і необхідний правильний розподіл праці. Окрема голова, окремий розум не в змозі вмістити й тисячної частини накопиченого століттями досвіду. Кожна спеціальність доопрацювалася до особливих законів. Якщо трапиться, що суду або окремій людині необхідно буде звернутися до іншої спеціальності, тоді замість того, щоб почати вивчення цієї спеціальності й, так би мовити, їхати відкривати Америку, можна прямо звернутися до фахівця з тієї або іншої спеціальності та взяти в нього готову формулу ...»². Наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувається консолідація експертних знань, у процесі якої деякі вчені починають цілеспрямовано займатися розробленням прийомів і способів отримання

¹ Див.: *Белкин, Р. С.* Курс криминалистики [Текст] : в 3 т. / Р. С. Белкин. — М. : Юристъ, 1997. — Т. 3. — С. 96.

² *Спасович, В. Д.* Сочинения [Текст] : в 10 т. / В. Д. Спасович. — СПб., 1889–1902. — Т. 5. — С. 286.

криміналістично значущої інформації для створення методів експертного дослідження.

Становлення в царській Росії одного із перших напрямів судової експертизи, а саме експертизи документів, належить Академії наук. Так, до хімічного дослідження документів як судовий експерт залучається відомий учений Д. І. Менделєєв. Можливості використання фотографії в дослідженні документів пов'язують з ім'ям Є. Ф. Буринського, який вважається засновником використання фотографічних методів при дослідженні документів. У 1903 р. ним була опублікована монографія «Судова експертиза документів, виробництво її та користування нею», у якій викладено результати багаторічних досліджень. Розвиток судово-балістичних експертиз пов'язаний з ім'ям видатного вченого-хірурга М. І. Пирогова, який уперше шляхом дослідження встановлював місця розташування стріляючого й жертви, а також інші обставини застосування вогнепальної зброї.

Розроблення та систематизація засобів і методів збирання доказів, організації й планування розслідування пов'язані з ім'ям австрійського викладача університету в Чернівцях Г. Гросса. Уперше введений ним у користування наприкінці XIX ст. термін «криміналістика» (від лат. *crimen* – злочин) витіснив популярні в той час терміни «поліцейська техніка», «наукова поліція» тощо. Розроблення методів дослідження речових доказів пов'язано з іменами таких учених, як Р. Рейсс (Швейцарія), Ч. Ломброзо й С. Оттоленгі (Італія), Р. Гейндль (Німеччина), А. Бертільон і Е. Локар (Франція) та ін. Г. Гросс визначив цей термін так: криміналістика, за природою своєю, починається лише там, де кримінальне право, також за своєю природою, припиняє свою роботу: матеріальне кримінальне право має своїм предметом вивчення злочинного діяння й покарання, формальне кримінальне право (процес) містить у собі правила застосування матеріального кримінального права. Але яким саме способом учиняються злочини? Як досліджувати ці способи та розкривати їх, які були мотиви до вчинення такого, які малися на увазі цілі – про все це нам не говорять ні кримінальне право, ні процес. Це складає предмет криміналістики¹.

Першими експертними криміналістичними установами вважаються бюро ідентифікації, що створювалися в 1896–1897 рр. при поліцейських префектурах ряду столичних міст Європи, Аргентини, Британської Індії, Бразилії, Чилі та інших країн. У Києві, першим в Російській імперії, у січні 1904 р. був створений дактилоскопічний відділ, що забезпечував реєстрацію злочинців і проведення дактилоскопічних досліджень. Однією з перших експертних установ по праву можна вважати відкриту в 1889 р. Є. Ф. Буринським судово-фотографічну лабораторію при Петербурзькому окружному суді.

¹ Гросс, Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики [Текст] / Г. Гросс. — Новое изд., перепечат. с изд. 1908 г. — М. : ЛексЭст, 2002. — С. VII.

28 червня 1912 р. Державною Радою і Державною Думою Російської імперії був схвалений Закон про заснування першої спеціалізованої судово-експертної установи – Кабінету науково-судової експертизи в м. Санкт-Петербурзі. 3 листопада 1912 р. була затверджена Інструкція про діяльність Кабінету. Кабінет науково-судової експертизи почав функціонувати з грудня того самого року. При цьому використовувався досвід роботи судово-фотографічної лабораторії, заснованої при прокурорі Санкт-Петербурзької судової палати, а також експертних установ Європи.

У подальшому, 4 липня 1913 р. схвалено Закон про заснування кабінетів науково-судової експертизи (КНСЕ) в містах Києві, Одесі та Москві, який введено в дію 1 січня 1914 р. Кабінети науково-судової експертизи очолили видатні вчені-криміналісти. У січні 1914 р. керівником КНСЕ в м. Києві був призначений С. М. Потапов. У цей самий час відкрився кабінет і в Одесі, керівником якого був призначений М. П. Макаренко, що керував цією установою до 1938 р.

До основних завдань КНСЕ були віднесені проведення всякого роду досліджень, що належать до галузі криміналістики, за справами кримінальними – безкоштовно, за справами цивільними – за плату, у розмірі, який визначається за правилами Статуту цивільного судочинства; надання, в особливо важливих випадках, допомоги слідчій владі при проведенні дій, що стосуються пошуку винного або виявлення злочину¹. Виконання КНСЕ цих завдань позбавляло від необхідності залучати до роботи та оплачувати із казни послуги випадкових експертів, що не мали у більшості випадків ані необхідної теоретичної підготовки, ані належного практичного досвіду, через що їх експертиза виявлялася досить хиткою, а іноді й помилковою. У складі КНСЕ пропонувалося утворити лабораторію з трьох відділів (фотографічний та каліграфічний; технічних досліджень; дактилоскопічний) і музей, який мав слугувати науково-практичним цілям та виконувати основне завдання: установити, шляхом застосування методу порівняння, яким знаряддям був досягнутий виявлений злочинний результат, а рівно, яка дія могла або мала бути виконана знайденим знаряддям². Організація виконання досліджень покладалася на керівників КНСЕ та їх помічників, які вступали на посади після прийняття присяги.

У роки Першої світової війни система експертних установ була практично зруйнована. Після жовтня 1917 р. в радянській державі практика розкриття злочинів потребувала застосування наукових методів роботи з речовими доказами. В Україні були розроблені та введені в дію нові закони, у тому

¹ Див.: *Комаха, В. О.* Становлення і розвиток судової експертизи та судово-експертних установ на Півдні України [Текст] / В. О. Комаха. — Одеса : Юрид. літ., 2002. — С. 60.

² Там само. — С. 69.

числі – з процесуального судочинства, проведена судова реформа, створені прокуратура, адвокатура, нотаріат. Уживалися практичні заходи із удосконалення й підвищення якості розслідування злочинів, зокрема шляхом застосування науково-технічних засобів. Одночасно вдосконалювалася нормативна регламентація використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів. Кримінально-процесуальне законодавство радянської держави відмовилося від терміна «*обізнані особи*», прийнятого судовими статутами Російської імперії 1864 р., і ввело загальноновизнаний у юридичній літературі термін «експерт»¹.

З прийняттям у 1922 р. Кримінально-процесуального кодексу (КПК) в Україні було створено правові підстави діяльності органів попереднього розслідування й судів. Перед ними постало завдання прийняття рішень за кримінальними справами тільки після повного та всебічного дослідження всіх доказів. Для вирішення цих завдань значне місце відводилося використанню науково-технічних знань. У ст. 62 КПК був передбачений такий вид судових доказів, як висновок експерта. У зв'язку з цим видатний судовий медик і криміналіст М. С. Бокаріус в інтересах забезпечення правосуддя науково-судовою експертизою звернувся з клопотанням до Народного комісаріату юстиції УСРР (НКЮ) про створення в м. Харкові Кабінету науково-судової експертизи за прикладом двох таких структур, що були організовані в 1914 р. у містах Києві та Одесі. Для виконання науково-технічних досліджень за кримінальними справами Рада народних комісарів УСРР своєю постановою від 10 липня 1923 р. створює в системі НКЮ крайові кабінети науково-судової експертизи у містах Харкові, Києві й Одесі та затверджує положення про них². Тим самим держава в боротьбі зі злочинністю вживає організаційних заходів щодо використання досягнень науки й техніки в судочинстві. Це були перші судово-експертні установи в системі органів юстиції України на теренах колишнього Радянського Союзу³.

До функцій кабінетів належало виконання різного роду науково-технічних досліджень у судових справах. З метою забезпечення правового регулювання діяльності цих установ НКЮ 30 листопада 1923 р. затвердив Інструкцію про діяльність кабінетів науково-судової експертизи. Для виконання функцій, зазначених у цій Інструкції, у складі кабінетів були передбачені такі секції: хімічних і фізико-хімічних досліджень, судово-медичних,

¹ Див.: *Белкин, Р. С.* Курс криминалистики [Текст] : в 3 т. / Р. С. Белкин. — М. : Юристъ, 1997. — Т. 3. — С. 97.

² Див.: Положение о кабинетах научно-судебной экспертизы [Текст] // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1923. — Отд. 1. — № 26. — С. 384.

³ Див.: *Гавриленко, И. Т.* 50 лет судебно-экспертных учреждений МЮ УССР [Текст] / И. Т. Гавриленко // Криминалистика и судебная экспертиза. — Киев, 1973. — Вып. 10. — С. 7.

макро- і мікроскопічних досліджень, ідентифікації особи (дактилоскопія, пороскопія, антропометрія та ін.). У 1923 р. в Харківському кабінеті було дозволено організувати також секцію з дослідження тіла людини. Інструкція НКЮ 1923 р., що діяла майже 30 років, відіграла важливу роль у розвитку правового регулювання діяльності судово-експертних установ республіки. Низка її положень, що виправдали себе на практиці, були застосовані в подальшому під час прийняття нових нормативних актів.

У середині 20-х рр. ХХ ст. в Україні склалася система підпорядкованих різним відомствам установ із проведення експертних досліджень. У НКЮ це були кабінети науково-судової експертизи, у НКОЗ — мережа судово-медичних установ, у НКВС діяли науково-технічні підрозділи. У зв'язку з існуванням такої системи виникла нагальна потреба в розмежуванні компетенції й поліпшенні роботи органів розслідування та самих експертних установ. Для цього видаються узгоджені наркоматами юстиції, охорони здоров'я та внутрішніх справ інструкції «Про розмежування діяльності кабінетів науково-судової експертизи, судово-хімічних лабораторій при губернських відділах охорони здоров'я та реєстраційних бюро при органах карного розшуку», а також «Про порядок направлення трупів у судово-медичні трупні покої для розтину»¹.

25 квітня 1925 р. Рада народних комісарів УРСР затвердила нове Положення про кабінети науково-судової експертизи, яке порівняно з попереднім Положенням значно розширило їх функції та внесло зміни до їх структури. Поряд із виконанням науково-технічних досліджень і експертиз за судовими справами кабінети повинні були проводити наукові роботи та експериментальні дослідження з питань криміналістичної техніки й методології дослідження злочинів і особи злочинця. У зв'язку з розширенням завдань, що вирішувалися кабінетами, їм було надано статус інститутів науково-судової експертизи та 23 жовтня 1925 р. затверджено Положення про них.

У ті часи в діяльності інститутів науково-судової експертизи було чимало труднощів. Відсутність планів проведення наукових досліджень призводила до того, що в різних інститутах займалися проведенням наукових робіт схожої тематики. Значною мірою це було наслідком того, що НКЮ приділяв недостатньо уваги проблемам судової експертизи. Через це постало питання про створення в апараті НКЮ підрозділу, який би керував діяльністю інститутів науково-судової експертизи в напрямі втілення результатів наукових досліджень у практику, а також здійснював координацію обміну досвідом між ними².

¹ Див.: *Бокариус, Н. Н.* Роль засл. проф. Н. С. Бокариус в розвитку судової експертизи на Україні [Текст] / Н. Н. Бокариус // Сб. науч. работ по судебной медицине и криминалистике. — Харьков, 1956. — С. 10.

² Див.: *Стаковецький, С.* За наукову марксістську зброю в боротьбі зі злочинністю [Текст] / С. Стаковецький // Питання криміналістики та науково-судової експертизи. — Х., 1931. — № 1–2. — С. 11.

Судово-експертна й науково-дослідна робота Київського, Одеського та Харківського інститутів науково-судової експертизи успішно проводилася до 1941 р. З початком окупації України фашистськими загарбниками інститути були частково евакуйовані та практично припинили свою діяльність.

Першим, після визволення міста від окупаційних військ, відновив свою діяльність у 1943 р. Харківський інститут науково-судової експертизи ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса; слідом за ним у 1944 р. – Київський інститут, потім – Одеський. Таким чином, до кінця війни в Україні діяли всі установи, що існували раніше.

У 1944 р. інститутам науково-судової експертизи було надано статус саме науково-дослідних установ, *наділено їх дослідницькими функціями, що в подальшому мало позитивні наслідки* в аспекті кількісних і якісних змін у розробленні теоретичних проблем криміналістики та судової експертизи, створенні судово-експертних методик, розвитку та зміцненні самих установ і впровадженні сучасних досягнень науки й техніки в практичну діяльність слідчих і судових органів.

Перше післявоєнне Положення про науково-дослідні інститути судової експертизи було затверджене Міністерством юстиції УРСР 27 грудня 1950 р. Це положення розширювало функції інститутів у галузі науково-дослідної роботи. Поряд із розробленням нових методів досліджень речових доказів і тактичних питань, пов'язаних із підготовкою й проведенням експертиз, положення передбачало обов'язки інститутів щодо розроблення питань теорії судової експертизи.

У 1960 р. був прийнятий Кримінально-процесуальний кодекс УРСР, сталися зміни в діяльності судово-експертних установ, у зв'язку з чим Міністерство юстиції УРСР 7 березня 1962 р. затвердило нове Положення про науково-дослідні установи судової експертизи.

Міністерство юстиції УРСР 3 грудня 1971 р. затвердило статuti Київського та Харківського НДІ судових експертиз, що визначали завдання й форми їх діяльності на той час. Подальший розвиток системи інститутів судової експертизи йшов у напрямку вдосконалення їх структури та функцій. Організовувалися структурні підрозділи для виконання нових видів експертиз, а створення відділень при інститутах надавало можливостей територіально наблизити експертні установи до органів розслідування й судів.

З набуттям Україною незалежності почався новий етап розвитку судової експертизи в державі. Постановою Верховної Ради України від 25 лютого 1994 р. вперше серед країн пострадянського простору було введено в дію Закон України «Про судову експертизу», який визначив правові, організаційні та фінансові основи судово-експертної діяльності з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки. Відповідно до статей 9 і 16 цього Закону наказами Міністерства

юстиції України було затверджено Положення про Державний реєстр атестованих судових експертів, Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів, Положення про кваліфікаційні класи судових експертів, Положення про Координаційну раду з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України тощо.

Поряд із тим у незалежній Україні набули активного розвитку експертні установи. Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України від 25 січня 1995 р. № 52 було створено:

— у м. Одесі – Одеський НДІ судових експертиз на базі Одеської науково-дослідної криміналістичної лабораторії судових експертиз (яка була створена в 1951 р. після реорганізації інституту);

— у м. Львові – Львівський НДІ судових експертиз на базі Львівського відділення Київського НДІ судових експертиз;

— у м. Донецьку – Донецький НДІ судових експертиз на базі Донецького відділення Харківського НДІ судових експертиз.

У 2002 р. на базі Дніпропетровського та Кримського відділень Харківського НДІ судових експертиз було створено Кримський і Дніпропетровський НДІ судових експертиз.

Важливе значення для роботи установ судових експертиз мало затвердження та введення в дію Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз (наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5).

Починаючи з 1998 р. на потребу практики в НДІ судових експертиз Міністерства юстиції України проводилися окремі дослідження об'єктів інтелектуальної власності, напрацьовувалася методична база. На підставі цього, розпорядженням Кабінету Міністрів України 31 грудня 2004 р. було створено Науково-дослідний центр судової експертизи з питань інтелектуальної власності.

Для досягнення належного рівня експертного забезпечення правоохоронних і судових органів на місцях при інститутах відкриті відділення. При Київському НДІ судових експертиз діють Тернопільське, Вінницьке, Черкаське, Чернігівське, Житомирське, Хмельницьке відділення. Харківському НДІ судових експертиз підпорядковані Полтавське, Сумське, Севастопольське відділення. При Одеському НДІ судових експертиз функціонують Миколаївське, Кіровоградське, Херсонське відділення. Створені також при Донецькому інституті – Луганське, при Львівському – Волинське та при Дніпропетровському – Запорізьке відділення.

Наукова діяльність, як методологічна база судової експертизи, є особливою функцією експертних установ з моменту їх утворення, що реалізується у наукових працях видатних учених. Так, ще на початку ХХ ст. опубліковано праці М. С. Бокаріуса: «Судово-медичні мікроскопічні та

мікрохімічні дослідження речових доказів» (1910), «Короткий курс судової медицини» (1911), «Судова медицина у викладі для юристів» (1915). Протягом життя М. С. Бокаріус провів велику кількість судово-медичних і криміналістичних експертиз, зробив розтини понад 3000 трупів та здійснив до 5000 досліджень речових доказів. Головними науковими працями М. С. Бокаріуса є «Довідковий підручний альбом для працівників карного розшуку і міліції при складанні словесного портрета» (1924), «Початковий зовнішній огляд трупа на місці події або виявленні його» (1929), «Судова медицина для медиків і юристів» у двох частинах (1930). У 1925 р. уряд УРСР присвоїв М. С. Бокаріусу почесне звання Заслуженого професора.

У той самий час виходить друком низка фундаментальних праць з криміналістики: П. С. Семеновського «Дактилоскопія як метод реєстрації» (1923), М. П. Макаренка «Техніка розслідування злочинів» (1925), С. М. Потапова «Судова фотографія» (1926).

У 1940–1960 рр. формуються криміналістичні теорії та вчення. Так, публікуються монографія А. І. Вінберга «Криміналістична експертиза письма» (1940); брошура С. М. Потапова «Вступ до криміналістики» (1946); праця Б. І. Шевченка «Наукові основи сучасної трасології» (1947); книга М. В. Терзієва «Вступ до криміналістичного дослідження документів» (1949); праця М. О. Селіванова «Судово-оперативна фотографія» (1954); книга С. Д. Кустановича «Судова балістика» (1956); монографії Р. С. Белкіна «Теорія та практика слідчого експерименту» (1958), Г. Л. Грановського «Основи трасології. Частина загальна» (1965) й ін.

У 1960–1980 рр. починається інтенсивний розвиток теорії криміналістичної тактики (Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, А. В. Дулов, В. О. Коновалова, М. І. Порубов, А. Р. Ратинов), наукових основ судової експертизи (Л. Ю. Ароцкер, О. О. Ейсман, О. Р. Шляхов). З 60-х рр. ХХ ст. розробляються методологічні проблеми криміналістики, що знайшло відображення у виданих працях: О. Р. Шляхова «Предмет, метод і система радянської криміналістичної експертизи (1961), «Загальні положення методики криміналістичної експертизи» (1961), С. П. Митричева «Теоретичні основи радянської криміналістики» (1965), М. В. Салтевського «Ідентифікація та інформація» (1965), Р. С. Белкіна й А. І. Вінберга «Криміналістика і доказування» (1969), О. М. Васильєва та М. П. Яблокова «Предмет, система та теоретичні основи криміналістики» (1984), Р. С. Белкіна «Криміналістика: проблеми, тенденції, перспективи» у двох томах (1987, 1988) та ін. У розвиток різних напрямів судової експертизи публікуються праці М. Я. Сегає «Методологія судової ідентифікації» (1970), З. М. Соколовського «Експертне дослідження причинного зв'язку за кримінальними справами» (1970), М. С. Романова «Питання дослідження причинного зв'язку судовою автотехнічною експертизою» (1972), В. П. Бахіна «Рекомендації як засіб упровадження досягнень науки в практику боротьби зі злочинністю» (у співавт., 1972), І. Я. Фрідмана «Проб-

леми вдосконалення діяльності експертних установ із попередження правопорушень» (1973), Г. Л. Грановського «Основи трасології. Особлива частина» (1974), В. Ф. Берзіна «Логічний аналіз завдань і процесу криміналістичного ідентифікаційного дослідження» (1974), В. Г. Гончаренка «Основи застосування кібернетики в правознавстві» (у співавт., 1977), В. Є. Бергера «Дослідження механізму й умов взаємодії в трасології та судовій балістиці» (у співавт., 1980), С. М. Вула «Судово-авторознавча експертиза» (1989) та ін.

Подальший розвиток судово-експертної діяльності відображається в дисертаційних дослідженнях із проблем судової експертизи й суміжних галузей знань. Так, у період із кінця 1980-х рр. до сьогодні, працюючи над актуальними науковими проблемами, співробітники науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України успішно захистили дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата та доктора наук.

Науковці Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса захистили такі дисертації: О. О. Прокопенко «Коллемболи Лівобережної України» (1988), Т. Є. Балинян «Діагностичне значення ознак епідерми листя деревинних рослин середньої полоси європейської частини СРСР» (1989), О. О. Хлесткова «Склад і властивості гумусових речовин лісостепових ґрунтів Лівобережної України та їх використання для діагностики ґрунтоутворювального процесу» (1990), М. С. Корчан «Дослідження причинних зв'язків при розслідуванні дорожньо-транспортних пригод (за допомогою судової автотехнічної експертизи)» (1991), Е. Б. Сімакова-Єфремян «Теоретичні основи та загальні положення методики комплексної криміналістичної ґрунтознавчо-трасологічної експертизи» (1994), М. Л. Цимбал «Тактика огляду місця події при розслідуванні пожеж» (1999), О. В. Коломійцев «Метод розрахункового та експериментального визначення виду снаряда спеціального призначення із заданими аеродинамічними властивостями» (2005), Г. К. Авдєєва «Проблеми судово-експертного дослідження контрафактної аудіовізуальної продукції (за матеріалами кримінальних справ)» (2006), Л. М. Дереча «Стан біологічних мембран та вміст макро- і мікроелементів в організмі тварин і людини при дії етанолу» (2006), В. В. Сабадаш «Розробка методів ергономічної експертизи нещасних випадків у виробничих системах “людина-техніка-середовище”» (2007), С. М. Бобрицький «Методи аналізу показників якості передачі мовного трафіку в мережах з пакетною комутацією» (2011), В. А. Руднев «Класифікація нафтопродуктів бензинового ряду на основі методів дількометрії та хемометрії» (2012), Л. В. Свиридова «Судово-авторознавча класифікаційна експертиза українського писемного мовлення» (2012), А. М. Горєцька «Психологічні фактори формування комплаєнса у хворих на гіпертонічну хворобу» (2013), О. В. Хомутенко «Економічна інформація конфліктних ситуацій як засіб регулювання управлінської діяльності регіону» (2014), А. І. Лозовий «Підстави припинення спільної часткової власності на нерухоме майно» (2015).

Співробітники Київського НДІ судових експертиз за вказаний період захистили такі дисертаційні роботи: В. Н. Большаков «Попередження злочинів за допомогою спеціальних знань у галузі судово-балістичної експертизи» (1989), В. М. Палій «Теоретичні та методичні основи криміналістичного дослідження документів, виготовлених на знакодруквальних пристроях» (1989), М. Є. Бондар «Експертна методика як одна з основних категорій загальної теорії та практики судової експертизи» (1991), А. М. Лисенко «Теоретичні та методичні основи криміналістичної ідентифікації виконавців несправжніх підписів, виконаних з наслідуванням» (1993), Г. В. Прохоров-Лукін «Теоретичні та методичні засади судово-експертної ситуалогії» (1993), Ю. С. Сушко «Актуальні проблеми профілактичної діяльності при проведенні судово-економічних експертиз» (1994), Л. М. Головченко «Оцінка висновків криміналістичної експертизи» (1995), А. П. Чередніченко «Податковий контроль в умовах трансформаційної економіки України» (2006), Н. В. Федькевич «Облік і аудит операцій з експорту та імпорту за договорами купівлі-продажу» (2008), В. Б. Кисельов «Теоретичні основи та практичні методи визначення швидкостей руху автомобілів при зіткненні» (2009), О. Г. Рувін «Принцип свободи в державотворенні: філософсько-правовий вимір» (2010), О. І. Буратевич «Нормативно-правове забезпечення державного управління у сфері взаємодії України з ЄС» (2011), В. В. Федчишина «Облікове забезпечення експертного дослідження розрахунків з податку на додану вартість» (2011), Р. М. Шостак «Ризики виникнення пожеж під час експлуатації залізничних цистерн з пошкодженнями типу “вм’ятина”» (2012).

Наукові працівники Донецького НДІ судових експертиз захистили такі дисертації: Л. Г. Бордюгов «Теоретичні та методичні основи судової гірничо-технічної експертизи» (2007), О. М. Моїсєєв «Експертні технології в судово-експертній діяльності: теоретичні засади та практика використання» (2011); Одеського НДІ судових експертиз – О. М. Шабля «Структури формінваріантних виявлювачів малорозмірних об’єктів заданої форми» (1992); Львівського НДІ судових експертиз – О. Ф. Курильова «Фізико-хімічні особливості взаємодії олігомерумісних мастильно-охолоджуючих рідин із поверхнею силкатних матеріалів» (1993) тощо.

Важливе місце займає редакційно-видавнича робота установ. Так, із 1964 р. Київським НДІ судових експертиз видається фаховий міжвідомчий науково-методичний збірник «Криміналістика та судова експертиза», у якому відображаються підсумки наукових досліджень з теорії, історії судової експертизи, методик різних видів судово-експертних досліджень та ін.

Харківським НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса й Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого з 2001 р. започатковано періодичне видання фахового збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики», у якому висвітлю-

ються сучасні проблеми криміналістики, загальні питання теорії судової експертизи, організаційні й нормативно-правові питання регулювання судово-експертної діяльності, теоретичні та практичні проблеми за окремими класами, родами, видами й підвидами судових експертиз та ін.

Ураховуючи значення судово-експертної діяльності в забезпеченні правосуддя, захисті прав і свобод людини й громадянина, з ініціативи громадського об'єднання «Союз експертів України» та за підтримки Координаційної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України, Президент України видав Указ від 10 червня 2009 р. № 424 про встановлення професійного свята – Дня судового експерта і його щорічне святкування 4 липня. Ця дата пов'язана зі створенням у 1913 р. на теренах України кабінетів науково-судових експертиз у містах Києві та Одесі.

Нині науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України здійснюють наукові розробки та створюють новітні методики дослідження речових доказів, сприяють удосконаленню науково-методичної бази судової експертизи, а також проводять дослідження практично з усіх її класів, родів і видів, у тому числі традиційні криміналістичні експертизи (почеркознавча, лінгвістична експертиза мовлення, технічна експертиза документів, експертиза зброї та слідів і обставин її використання, трасологічна, фототехнічна, портретна, експертиза голограм, відео-, звукозапису, вибухотехнічна, матеріалів, речовин та виробів, біологічна), інженерно-технічні (інженерно-транспортна, дорожньо-технічна; будівельно-технічна; оціночно-будівельна; земельно-технічна; оціночно-земельна; експертиза з питань землеустрою; пожежно-технічна; безпеки життєдіяльності; гірничо-технічна; інженерно-екологічна; електротехнічна; комп'ютерно-технічна; телекомунікаційна), економічні, товарознавчі, експертизи у сфері інтелектуальної власності, психологічні, мистецтвознавчі, екологічні, військові та ін.

Важливу роль у здійсненні судово-експертної діяльності відіграє міжнародне співробітництво в галузі судової експертизи, що здійснюється відповідно до розділу IV Закону України «Про судову експертизу». Так, ст. 22 Закону передбачає норми щодо проведення судової експертизи за дорученням відповідного органу чи особи іншої держави. У разі проведення судової експертизи за дорученням відповідного органу чи особи іншої держави, з якою Україна має угоду про взаємну правову допомогу та співробітництво, застосовується законодавство України, якщо інше не передбачено зазначеною угодою. Оплата вартості судової експертизи здійснюється за домовленістю між замовником і виконавцем судової експертизи.

Стаття 23 Закону України «Про судову експертизу» передбачає залучення фахівців з інших держав для спільного проведення судових експертиз. Керівники спеціалізованих установ та відомчих служб, що проводять судові експертизи, у необхідних випадках мають право за згодою органу або

особи, яка призначила судову експертизу, включати до складу експертних комісій провідних фахівців з інших держав. Такі спільні експертні комісії виконують судові експертизи за нормами процесуального законодавства України. Плата іноземним фахівцям за участь у судовій експертизі та відшкодування інших витрат, пов'язаних з її проведенням, здійснюються за домовленістю сторін. Тобто використання в судочинстві висновків судових експертів, які є громадянами чи підданими інших держав і мають необхідні знання й кваліфікацію для надання висновку з досліджуваних питань, є допустимим і законним. Так, участь міжнародних експертів мала місце в розслідуванні кримінальних справ за фактами вбивств, які набули широкого резонансу в суспільстві, коли експертизи з ідентифікації тіла за ДНК і встановлення часу й причин настання смерті виконувалися українськими експертами та експертами декількох іноземних держав.

Можливість залучення іноземних фахівців як судових експертів до участі в кримінальному судочинстві України прямо передбачена ст. 9 Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах, згода на обов'язковість якої була надана Верховною Радою України (Закон України від 10 листопада 1994 р. № 240/94-ВР). Також слід мати на увазі статті 7–12 Європейської конвенції про взаємну допомогу з питань кримінальних справ, де наведено аналогічні положення, яка також є частиною законодавства України.

Стаття 24 Закону України «Про судову експертизу» закріплює засади міжнародного наукового співробітництва в галузі судової експертизи. Спеціалізовані установи та відомчі служби, що виконують судові експертизи, користуються правом установлювати міжнародні наукові зв'язки з установами судових експертиз, криміналістики тощо інших держав, проводити спільні наукові конференції, симпозіуми, семінари, обмінюватися стажистами, науковою інформацією й друкованими виданнями та здійснювати спільні видання в галузі судової експертизи і криміналістики.

На сьогодні норми цієї статті Закону досить активно реалізуються в науково-практичній діяльності судово-експертних установ. На початку 90-х рр. XX ст. після розпаду СРСР спостерігалися процеси гальмування розвитку системи судово-експертних установ в аспекті планування наукової тематики, організаційної роботи науково-дослідних установ судових експертиз, підготовки кадрів тощо, тобто тих сторін судово-експертної діяльності, які раніше були ланками єдиної системи. Це стало певним чинником для сповільнення розвитку науки судової експертизи. Із плином часу в процесі розбудови незалежної держави на базі вироблення нових і вдосконалення існуючих норм регулювання судово-експертної діяльності в Україні активізувалися й творчі процеси, що, у першу чергу, відобразилося на стані міжнародного наукового співробітництва в галузі судової експертизи, а саме:

стали відновлюватися міжнародні наукові зв'язки з установами судових експертиз, криміналістики тощо інших держав, проводиться спільні наукові конференції, симпозиуми, семінари, відновився й обмін стажистами, науковою інформацією та друкованими виданнями.

1.2. Загальнотеоретичні положення судової експертизи

Під судовою експертизою треба розуміти дослідження, що проводиться судовим експертом із застосуванням спеціальних знань на виконання завдання сторін обвинувачення й захисту, слідчого судді, суду, та має значення для правильного розслідування кримінального провадження, судового розгляду цивільної, господарської, адміністративної справи, справи про адміністративне правопорушення та виконавчого провадження. На стадії досудового розслідування й судового розгляду справи ця процесуальна дія спрямована на отримання доказів шляхом проведення дослідження судовим експертом на основі його спеціальних знань матеріальних (матеріалізованих) об'єктів, які містять інформацію про фактичні дані та обставини справи, що перебуває в провадженні уповноваженого органу (особи). Слід зазначити, що під поняттям «уповноважена особа (орган)» розуміється суб'єкт, наділений у порядку, передбаченому законодавством України, правом призначення судової експертизи (залучення судового експерта), зокрема: у кримінальному провадженні – сторони обвинувачення й захисту, слідчий суддя, суд; у цивільному, господарському, адміністративному судочинстві – суд; у справах про адміністративні правопорушення – суд, посадова особа (орган), що здійснює провадження в справах про адміністративні правопорушення; у виконавчому провадженні – державний виконавець.

Предмет судової експертизи.

«Предмет – категорія, яка визначає певну цілісність... що виділена із світу об'єктів у процесі діяльності й пізнання людини... У предмет входять лише головні, найбільш суттєві ознаки та властивості (з точки зору дослідження)»¹. З наведеного визначення випливає, що предмет – це ті, найбільш суттєві, головні сторони, властивості досліджуваного явища, об'єкта, на які спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта пізнання. Це стосується й поняття предмета судової експертизи.

Поняття предмета та завдання експертизи (якщо завдання розуміти не в широкому сенсі – як сприяння правосуддю, а у вузькому – як досягнення того, на що спрямована пізнавальна діяльність експерта) – рівнозначні.

¹ Философский энциклопедический словарь [Текст] / ред. кол. С. С. Аверинцева и др. — 2-е изд. — М. : Сов. энцикл., 1989. — С. 505.

Зв'язок предмета судової експертизи із завданнями сумнівів не викликає – сутність предмета відображається в завданнях.

У криміналістичній літературі відмічається взаємозв'язок предмета експертизи з предметом доказування (колом обставин, які підлягають установленню за кожною справою), як необхідна умова правильного вирішення справи. Будь-який елемент предмета доказування може бути віднесений як до предмета судової експертизи, так і до предмета іншої слідчої дії, але при цьому в предмет судової експертизи не може входити кримінально-правова оцінка обставин справи¹. Предмет експертизи визначається її завданнями, об'єктами, суб'єктами та методами дослідження.

Разом із тим на сьогодні в криміналістичній літературі питання щодо визначення поняття предмета експертизи носить дискусійний характер і не отримало свого остаточного вирішення.

Відомий учений-криміналіст О. Р. Шляхов визначає предмет експертизи як встановлювані на основі спеціальних знань фактичні дані (синонімом яких є факти, обставини справи) і підкреслює тісний взаємозв'язок предмета з об'єктами та методиками судової експертизи², що в сукупності визначають її сутність. Запропоноване О. Р. Шляховим визначення предмета судової експертизи є найбільш прийнятним і заслуговує на загальне визнання.

Отже, предмет судової експертизи – це фактичні дані та обставини справи (провадження), встановлювані судовим експертом на підставі використання спеціальних знань шляхом застосування відповідних засобів (методів) при дослідженні матеріальних та матеріалізованих носіїв інформації з метою вирішення завдань судової експертизи.

Ці фактичні дані й обставини мають значення для кримінального провадження, вирішення справи про адміністративне правопорушення, цивільної, господарської, адміністративної справи або виконання рішень суду встановлюються на підставі спеціальних знань судового експерта та визначаються завданнями (питаннями), поставленими перед судовим експертом або в порядку експертної ініціативи.

Завдання судової експертизи.

Завдання експертних досліджень на початкових етапах розвитку криміналістики й судової експертизи розподілялися на ідентифікаційні та неідентифікаційні, у подальшому неідентифікаційні завдання стали диференціювати (розмежовувати). Як відмічали В. Ф. Орлова й О. Р. Шляхов, критерії розмежування завдань експертизи впливають з об'єктивно існуючих роз-

¹ Див.: Арсеньев, В. Д. Спорные вопросы предмета судебной экспертизы [Текст] / В. Д. Арсеньев // Рефераты науч. сообщ. на теор. семинаре – криминалистических чтениях. — М. : ВНИИСЭ, 1978. — Вып. 23. — С. 3.

² Шляхов, А. Р. О предмете судебной экспертизы [Текст] / А. Р. Шляхов // Некоторые вопросы теории судебной экспертизы : тезисы науч. сообщ. на 7 теор. семинаре – криминалистических чтениях 26 июня 1975 года. — М. : ВНИИСЭ, 1975. — С. 3.

біжностей їх змісту, який складає мету та умови її досягнення. Вони виділяють два компоненти завдання: мету й об'єкт¹.

Визначаючи завдання експертизи, О. Р. Шляхов відмічав, що воно є науково обґрунтованим визначенням предмета експертизи, узагальнено та систематизовано сформульоване для роду (виду) у цілому; воно пов'язане з предметом судового доказування та тісно пов'язане з об'єктами й методиками експертного дослідження². Важливою є запропонована О. Р. Шляховим систематизація завдань за конкретно-цільовим призначенням результатів експертизи (ідентифікаційні, діагностичні, ситуаційні), з одного боку, і за ступенем спільності (окремі, спільні) – з другого. Спільні завдання виділяються в особливу групу інтеграційних³. Останні вирішуються у формі комплексних експертиз.

До *ідентифікаційних завдань* судової експертизи належать завдання, спрямовані на ототожнення об'єкта за його відображеннями; установлення загальної родової, групової належності об'єкта за його відображеннями. Наприклад, установлення особи за її почерком, кліше печатки за її відбитком, конкретної ділянки місцевості за нашаруваннями ґрунту, рослинних часток на одязі тощо. Таким чином, ідентифікаційні завдання вирішуються, в основному, за допомогою криміналістичних видів експертиз.

Вирішення ідентифікаційних завдань реалізується в основних чотирьох принципах теорії криміналістичної ідентифікації, розроблених видатним ученим-криміналістом С. М. Потаповим. Першим принципом криміналістичної ідентифікації є розподіл об'єктів на ідентифіковуваний й ті, за допомогою яких здійснюється їх ідентифікація. Другим принципом є розподіл об'єктів на змінювані й відносно незмінювані, тобто визнання можливості ототожнення лише за умови, коли ідентифіковуваний об'єкт здатний зберігати індивідуальність до моменту дослідження. Третій принцип – застосування в процесі ототожнення найбільш глибокого і детального аналізу, поєднаного із синтезом. Четвертим принципом є вивчення кожної ідентифікаційної ознаки в динаміці, розвитку, зв'язку з попередніми та із супутніми обставинами, тобто цим принципом метод порівняльного дослідження протиставляється засобу життєвого звіряння. У цілому ідентифікація являє собою послідовний розвиток органічно поєднаних між собою та обумовлюючих один одного вказаних чотирьох її основних принципів.

Діагностичні завдання спрямовані на встановлення природи, властивостей, стану об'єкта та віднесення його до заздалегідь відомого (чи нового)

¹ Орлова, В. Ф. Принципы классификации задач криминалистической экспертизы [Текст] / В. Ф. Орлова, А. Р. Шляхов // Актуальные проблемы теории судебной экспертизы. — М. : ВНИИСЭ, 1984. — С. 49.

² Шляхов, А. Р. Задачи судебной экспертизы [Текст] / А. Р. Шляхов // Экспертные задачи и пути их решения в свете НТР. — М. : ВНИИСЭ, 1980. — Вып. 42. — С. 22.

³ Там само.

класу (таксону, розряду, типу тощо). Наприклад, установлення технічного стану об'єкта нерухомості, колісного транспортного засобу, належності речовини до наркотичних засобів, товару до певної групи тощо. Під час вирішення діагностичних завдань відсутня потреба в розподілі об'єктів за принципами ідентифікації, оскільки ці завдання мають іншу природу.

Ситуаційні (ситуалогічні) завдання спрямовані на встановлення механізму події та умов, за яких вона відбувалася. Наприклад, установлення механізму контактування транспортних засобів під час дорожньо-транспортної пригоди, «маршруту» переміщення тіла жертви злочину певною ділянкою місцевості тощо.

Об'єкт судової експертизи.

Об'єкт судової експертизи – матеріальні (матеріалізовані) джерела інформації (предмети, утворення тощо), що досліджуються (пізнаються) експертом на основі застосування спеціальних знань, у межах предмета експертного дослідження певними методами та засобами з метою вирішення завдань (питань), поставлених уповноваженою особою (органом).

У зв'язку із залученням до сфери судово-експертної діяльності все нових і нових галузей знань природничих та технічних наук, разом із розвитком криміналістичної й експертної техніки, спостерігається розширення кола об'єктів судової експертизи.

Словник основних термінів судових експертиз визначає об'єкти як матеріалізовані, визначені процесуальним законодавством джерела інформації¹. Враховуючи правову сторону поняття об'єкта судової експертизи та специфіку самого процесу експертного дослідження, слід зазначити, що об'єктом можуть бути тільки матеріальні (матеріалізовані) утворення, які слугують засобом розпізнавання фактів і обставин, що цікавлять уповноважену особу (орган).

Можна запропонувати таку класифікацію об'єктів судової експертизи:

1) *матеріальні:*

— речові докази (сліди контактування (морфологічні та субстратні), предмети й інші утворення, на яких зафіксовані ці сліди та які ці сліди залишають (документи, одяг, взуття, знаряддя, інструменти, транспортні засоби, зброя, ґрунт, елементи речової обстановки місця події тощо);

— похідні речових доказів (моделі, зліпки з поверхонь слідів і предметів тощо);

— живі особи;

— труп або його частини;

— тварини;

— рослини;

¹ Словарь основных терминов судебных экспертиз [Текст]. — М. : ВНИИСЭ, 1980. — С. 53.

- споруди;
- місце події;
- зразки для порівняльного дослідження – об'єкти матеріального світу (їх фрагменти, частки, відбитки, інші відображення), що відтворюють властивості живої людини та її навички, трупа, тварини, рослини, речовини, предмета тощо, вилучені в установленому законом порядку;
- виявлені експертом латентні (приховані) сліди й мікрочастки;
- порівняльні матеріали, що наявні в банку інформаційних даних судово-експертної установи;

2) *матеріалізовані*: що містять відомості, зафіксовані в матеріалах справи (провадження) та інших носіях інформації:

- матеріали справи (провадження) (у тому числі висновки первинних експертиз, коли проводиться додаткова або повторна експертиза, чи експертизи інших видів) і матеріали, отримані в ході оперативно-розшукової чи слідчої діяльності (протоколи, схеми, фото-, кінодокументи, відео-, фонограми), тощо.

Усі зазначені об'єкти є джерелом відомостей, за допомогою яких експерти шляхом застосування знань із різних галузей судової експертизи встановлюють факти та обставини, що складають предмет експертизи. Процес установлення цих фактів і обставин здійснюється через застосування експертом відповідних методів експертного дослідження.

Методи судової експертизи.

Під *методом* експертного дослідження розуміють систему логічних і (або) інших інструментальних операцій (способів, прийомів) отримання даних для вирішення питання, поставленого перед експертом¹. У криміналістичній літературі методологічні аспекти судової експертизи розглядаються з точки зору аналізу арсеналу методів, якими володіють судові експерти для вирішення поставлених перед ними завдань, різних їх класифікацій, розроблення понятійного апарату й інших аспектів учення про методи судової експертизи.

А. І. Вінберг і О. Р. Шляхов запропонували таку градацію методів судової експертизи за ступенем їх спільності та субординації.

1. Всеохоплюючий діалектико-матеріалістичний метод і розглядувані на цьому рівні методи логіки (абстрагування, аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція, ідеалізація, формалізація, аксіоматичний, системно-структурний методи, «метод чорної скриньки» тощо).

2. Загальні (загальнопізнавальні) методи: спостереження, вимірювання, описування, планування, експеримент, моделювання, побудова гіпотез, програмно-математичні методи тощо.

¹ Див.: Словарь основных терминов судебных экспертиз [Текст]. — М. : ВНИИСЭ, 1980. — С. 43.